

סדר השיח הספרדי

שמואל טריגנו

כינוי רווח לכל היהודים יוצאי ארצות האסלאם המקובל בדור האחרון הוא: ספרדים. משמעות הכינוי אינה רק הגדרה גאוגרפית ליוצאי אותם האזורים, אלא כוללת מספר משקעים שעיקרם הוא מנטלי.

בשורות הבאות אבקש לעיין באמיתות המשקעים המנטליים שיצרו גם מציאות מורכבת של יחס החברה היהודית בארץ ישראל בשני הדורות האחרונים לקבוצה גדולה ומגוונת זו של היהודים יוצאי ארצות האסלאם. הדברים שלהלן מהווים הרהורים מדעיים המערערים על כמה מההנחות המנטליות הרווחות. גישה סוציולוגית-היסטורית עדכנית מאפשרת לבחון לעומק אותן תפיסות מנטליות, והן מלמדת כי יסודן בגורמי הנהגה מסוימים שקידמו את התרווחות אותן תפיסות מנטליות, שאין להן שורשים היסטוריים מבוססים, ואינם אלא פרי ההתהוות של החברה היהודית הרב-גונית מאז קום מדינת ישראל.

לדברי הוגה הדעות מישל פוקו: "השיח מצוי בתוך סדר החוק"¹. החוק מהווה מעין שיקוף של השיח החברתי; ודרך שורה של הליכים, החברה מצפינה את פועלו של השיח ומפקחת עליו.

כינוי קבוצתי הוא אפוא, חלק מהסדר החברתי והפוליטי הנכפה על המשתמשים בו, והרוצה להיות חלק מסדר זה חייב לתקשר בחברה בהתאם לשיח זה. היה לי ניסיון אישי עם פרסומו בישראל של ספר שערכתי *Le Monde sépharade* (העולם הספרדי)². הסקירה היחידה שזכיתי לה בכתב עת היסטורי אקדמי הסתפקה בארגומנט אחד ויחיד שעל פיו, בלבתי בין הספרדים למזרחים.

1 מישל פוקו, סדר השיח, נעם ברוך (תרגום מצרפתית), הוצאת בבל 2005.

2 שמואל טריגנו (עורך), Paris Le Seuil, 2006.

תהליך ההתקבלות בסדר השיח על פי פוקן עובר סדרה של "חלוקות" [מישורים שונים]³, כלומר "הליכי הדרה". פוקן מבחין בשלוש מערכות הדרה: הראשונה היא "האיסור", משמע "הדיבור האסור" (הניגוד: מוסר – אסור); השנייה היא "החלוקה הכרוכה בשיגעון" (הניגוד: משוגע – רציונלי); והשלישית היא "הרצון לאמת" (הניגוד: אמת – שקר).

כשאני מתבונן בשיח על הספרדים בארץ אני מבחין בשלוש חלוקות המשפיעות על עצם קיומה של הזהות הספרדית במישורים שונים.

החלוקה הראשונה

המונח "עדות המזרח" הוא המבצע העז ביותר, והוא הומצא בישראל. מעולם לא זיהו כך את האישיות הקולקטיבית הזאת. הזיהוי מכתיב סיווג היוצר ניגוד בין "העדה" [עדות המזרח] ובין האומה או העם. האופי האתני-העדתי המיוחס להם מצביע על דרגה בחוויה הקולקטיבית הנמצאת מתחת לאומה, הוויה תת-פוליטית או א-פוליטית נמוכה יותר בסולם ההיררכי של ההתפתחות הפוליטית משבט למדינה.

פרספקטיבה זאת פועלת למשל בהיסטוריוגרפיה הרווחת של הציונות, המבחינה בין היישוב בכללו ובין "היישוב הישן", שוועד העדה הספרדית בירושלים היה מייצגו עד ראשית המאה העשרים.⁴ פרספקטיבה זו משכיחה בסיפורה של שיבת ציון את העליות המודרניות מצפון אפריקה או מתימן, אלא אם כן מוצמדות אלה למשיחות, כלומר לאי רציונליות, במחיר של הפגת הממד הפוליטי של ההיסטוריה של סוף היהדות בארצות האסלאם. "עדות המזרח", המשיכות ל"אתניות", נתפסות אפוא כמי שעומדות מחוץ לאומה הישראלית, ואף מחוץ לעם היהודי.

למונח זה השלכות נוספות. הוא מְשַׁרָה בערמומיות את הרעיון שעל פיו "האומה הישראלית" מקבצת את שלל המוצאים מלבד אלה של "עדות המזרח", כשהן למעשה האוכלוסייה היחידה הקרויה כך. בו בזמן, ההתייחסות ל"מזרח" רומזת שמה שאינו שייך ל"עדות המזרח" שייך ל"מערב".

אף על פי שמושגים אלה הם גאוגרפיים, יש להם תוקף זהותי ומהווים מושא של שיפוט ערכי. עניין זה מודגש היטב על ידי העובדה, שאחת האוכלוסיות החשובות

3 פוקן, סדר השיח (לעיל הערה 1), עמ' 11–13.

4 יעקב ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות: מגמות בחקר ארץ ישראל ויישובה היהודי, 1881–634, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 177–198.

ביותר בתוך אותן "עדות" מוצאה מצפון אפריקה, כלומר מן "המערב" הקיצוני ביותר ביחס לארץ ישראל מבחינה גאוגרפית. העובדה שהמונח מִטָּה ברבים ("עדות") ומאגד מוצאים מרובים מחייבת גם אחדות או השתייכות האמורות לחבר ביניהן, ואילו כל מה שמצוי מחוץ להן ושאינן מכנים אותו בכינוי כולל ("עדות"), מאגד גוש מוצק גדול וחזק יותר. לכן המונח "עדות המזרח" מחייב את קיומו של גוש אחר העומד מולו: האם הוא מצביע על "האומה הישראלית", על "העם היהודי", או על "הלא מזרחיים", על "בני המערב"? אציין דרך אגב שהמילה "עדה", כפי שהיא משתמעת בביטוי זה, איננה מילה עברית אלא ישראלית. היא מצביעה על מצב קדמון וראשוני של הקיום בצוותא, בשעה שבמובנו התנ"כי, המושג "עדת בני ישראל"⁵ מצביע על הקהילה הפוליטית המבוססת על הברית, על החוק ועל העדות: בקצרה על הקשר הפוליטי ברמת הרציונליות הגבוהה ביותר שלו.

החלוקה השנייה

אם החלוקה הראשונה מגדירה את הקטגוריה של קולקטיביות, הרי החלוקה השנייה נוגעת לטיב זהותה.⁶ במישור זה, המילה "מזרח" המופיעה בצירוף "עדות המזרח" מתפצלת לשניים: ספרדי-מזרחי. יש לדעת שהמונח "ספרדי" מקורו ביהדות הקלסית, המנגידה אותו ל"אשכנזי". בימים ההם לא היה למינוח זה כל תוקף אתני. הוא לא נגע למוצא אלא לפולחן ולמסורת ההלכתית. ניקח לדוגמה הוגה דעות בן המאה השמונה-עשרה, רבי יוסף דוד אזולאי, המכונה החיד"א. מוצא משפחתו היה מן העיר פֶּס במרוקו, הוא נולד בירושלים והִרְבָּה לנסוע ברחבי אירופה. ההלכה הספרדית נודעה בעיניו כגמישה, ואילו ההלכה האשכנזית נחשבה מחמירה. האחת גילמה את החסד והאחרת – את הדין, ואילו המצב האידיאלי היה מבחינתו התכנסותן יחד, כפי שקרה בהלכה האיטלקית, שהרי באיטליה שני המוצאים התערבבו זה בזה. כך יהודי תימן נחשבים "ספרדים", בשל השפעתה ההתחלתית של מורשת

5 שמואל טריגנו, *Philosophy of the Law The political in the Torah*, הוצאת Shalem Press 2011.

6 יוסף שריבט, "זהות ותולדות – מורשתו התרבותית של הרב יהודה לאון אשכנזי ("מניטו")", פעמים 91 (תשס"ב), עמ' 105–122; הנ"ל, "חכמת ישראל בצרפת במאה העשרים בפריזמה של הרב י"ל אשכנזי – בין ברלין לירושלים", מדעי היהדות 51 (תשע"ו), עמ' 131–156.

הרמב"ם, וכמוהם יהודי עיראק, שם היה מצוי מרכזו של כל העולם הספרדי מבגדד ועד קורדובה, באמצעות המוסד הכפול של ראש הגלות והגאון, שמושכם היה בבגדד/בבל. יהודי תימן ויהודי עיראק נכללו באותה הזהות כמו היהודים שמוצאם היה מספרד, מצפון אפריקה ומארצות הבלקן.

עקב הפיכתן בימינו של שתי קטגוריות אלה לקטגוריות אתניות, קיבלה החלוקה ספרדי-אשכנזי משמעות שלא הייתה לה. התבחין המפלה, הנודע כ"אקדמי", של פעולה זו, אמור להיות לשוני וגאוגרפי: יש לכאורה דוברי לדינו ודוברי ערבית, אלה החיים בארצות הבלקן, בדרום אירופה, משמע באירופה, ואלה החיים בדרום הים התיכון ובמזרח התיכון.

תבחין זה שרירותי לחלוטין, שכן אוכלוסיות אלה דיברו במהלך ההיסטוריה שפות מגוונות: ערבית, ספרדית, פורטוגלית, איטלקית, טורקית, הולנדית, צרפתית, אנגלית – שתי האחרונות באופן מסיבי, בפרט הצרפתית, בטרם נעלם עולמם. המשפט (במקרה זה ההלכה) הוא שמגדיר חברה, הרבה יותר מאשר השפה.

עד הקמתה של מדינת ישראל הגדירו אוכלוסיות אלה את עצמן "ספרדיות". אבקש להמחיש זאת, ולשם כך אציג תעודה⁷ שד"ר צבי צמרת הואיל להביא לידיעתו.⁸ בשנת 1946, עוד לפני הכרזת העצמאות, ניתנה הצהרה חשובה מאוד של כלל הקהילות הספרדיות – ואני אומר בהחלט "ספרדיות" – בצורתו של תזכיר שהוצג בפני הוועדה האנגלו-אמריקאית והנקרא "תזכיר שליחי העדות הספרדיות בארץ ישראל". מסמך זה מגדיר בפרוטרוט את הקטגוריה "ספרדי", הן גאוגרפית הן לשונית, ומתחיל בבחינה הגאוגרפית: "הקהילות של המזרח התיכון (עיראק, תורכיה, סוריה, בוכרה, קווקז, פרס, אפגניסטן, עדן, ארץ ישראל), של צפון אפריקה, יוון, איטליה, בולגריה, תורכיה האירופית, הודו, המזרח הרחוק, יבשת אמריקה, אירופה (צרפת, הולנד, אנגליה, ספרד, פורטוגל, גיברלטר)". בהמשך באה ההתייחסות לבחינה הלשונית: "רוצים אנו לסייג את היהדות הזאת לפי אזורי הלשוניות שבקרבם חיים היהודים הספרדים" (ערבית, ספרדית-פורטוגלית, טורקית, יוונית, שפות איראניות, איטלקית, שפות אירופיות).

נוסף על רשימת הארצות הכלולות ביהדות הספרדית, להלן ההגדרה התמטית

7 ראו ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית לענייני ארץ ישראל, כרך שני, בעריכת ד"ר עזריאל קרליבך, תל אביב תש"ו (1946), עמ' 671–675.

8 ראו גם: צבי צמרת, ימי כור ההיתוך, ועדת חקירה לחינוך ילדי העולים (1950), אוניברסיטת בן-גוריון תשנ"ג.

יותר שמספקת המשלחת:

כדי להבין את הופעתנו ואת עצומותינו כגוף המייצג את היהודים הספרדים ביישוב העברי, וכדי לסלק כל אי-הבנה היכולה להיגרם על ידי עדותם של עדים אנטישמיים ושונאי ציון שניסו בעדותם לתאר אותנו כיהדות שונה ונפרדת מכלל עם ישראל, אנו נוטלים רשות לעצמנו להכריז בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים כי:

א. היהדות הספרדית, בין זו שבארץ ובין זו שבחו"ל, מהווה חטיבה לאומית אחידה עם שאר עם ישראל, ואינה נבדלת ממנו אלא בהבדלי לשון ובהרגלי חיים. אחים היננו לכל דבר, לא רק מבחינת הדוגמה של דת ישראל, אלא גם מבחינת האידיאל הלאומי שהוא אחד לנו ולשאר עם ישראל.

ב. כאן בארץ התפתח כמעט מאליו תהליך האינטגרציה והמזיגה האורגנית (ולא הטמיעה, לפי שאין לדבר על טמיעה בין שני חלקים של עם אחד) של היהדות הספרדית בתוך כלל היישוב כולו. המזיגה הגמורה בין שני החלקים נסתייעה בעיקר על ידי חינוך עברי אחיד וניזונה מאידיאל לאומי משותף. מן הבחינה הקונסטרוקטיבית, התבטאה מזיגה זו בצורה ההולמת ביותר – על ידי כנסת ישראל, שהיא הקהילה העברית המוכרת והמייצגת את כל בני היישוב העברי.

שאיפתה של אותה משלחת הייתה לייצג את האינטרסים המאוחדים של אוכלוסייה זו ובמיוחד "לייחד את הדיבור על היהדות הספרדית הגרה באזורי הלשון הערבית והמהווה יותר ממחציתה של כל היהדות הספרדית". מצבם של אותם ספרדים המתגוררים בארצות ערב הוגדר כך:

כמעט כל שליטי המדינות הערביות שנתקבלו כחברים מכובדים בארגון האומות המאוחדות ואשר חתמו על האמנה של האומות המאוחדות בסן-פרנציסקו, מביטים על היהודים המתגוררים בתוכם לא כעל אזרחים שווים-זכויות בחברה דמוקרטית, אלא כעל בני תערוכת שחייהם ורכושם כאילו ממושכנים בידם בתורת ביטחון.

החלוקה השלישית

החלוקה השלישית נוגעת לטיב התרבות ואפשר להגדירה כחלוקה "מורשת/מודרנה". היא מקבילה לחלוקה המודרנית המסדירה את התפיסה של מה שִׁפְנָה "יהדות"⁹.

לאחר שהופרדה מהרקע ה"ספרדי" שלה ("תור הזהב" המפורסם) – האמור להיות סגור לאחר גירוש ספרד ולהשתייך לאוצר המשותף של העם היהודי בכללו – התרבות ה"מזרחית" מתוארת כ"מורשת", מונח שמקורו במילה "ירושה", הנכללת בידי התודעה המודרנית בתוך החלוקות שמבצעת האנתרופולוגיה בין "מורשת" ל"מודרנה", "חברה מסורתית" ו"חברה מודרנית". האנתרופולוגיה מקדשת בעצם את הפרספקטיבה של האידאולוגיה המודרניסטית בתודעה הרווחת. או אז "המורשת" פירוש הדבר: עולם אינטלקטואלי ותרבותי שלם מוקפא במונח יחיד ההופך אותו למורשת מוזיאלית השייכת אך ורק לפולקלור ולאמנויות, ולא למחשבה ולרציונליות. עוד "הרפתקה" עם הספר בן שני כרכים שערכתי, "העולם הספרדי": מכון מפואר מאוד בארץ קיבל לפרסום את הכרך השני על "התרבות", ולא את השני על "ההיסטוריה". אין היסטוריה לספרדים...

בדומה לכך, מכוח המבט המודרניסטי (אני מבדיל בין "מודרניזם", שהוא אידאולוגיה ובין "מודרנה", שהוא סדר של ציוויליזציה), ה"יהדות", על שלל גווניה והאוניברסליות שלה הפכה ל"מסורת", כלומר שייכת לסדר של ציוויליזציה ושל השכלה שעבר זמנן עם המודרנה. אין "מסורת" אלא מחשבה. דת, שירה, ספרות ופילוסופיה פוליטית. יש אסכולות מנוגדות, זרמים הנאבקים ביניהם... ולא חפץ מוזיאלי, ולא דוגמה טקסית. המושג של "יהדות" מופיע כאשר נעלמת היהודיות כעולם שלם וחי, כאשר העולם הזה עובר מאוניברסליות לפרטיקולריות בסדר תרבותי וחברתי אחר. זה מה שקרה עקב אמנציפציה שלא הכירה בקיום הקולקטיבי היהודי.¹⁰ אותו מונח מצביע על הדת של העולם הספרדי המתוארת כ"יהדות מסורתית", ואף כ"יהדות רכה" כפי שמגדיר אותה פרופ' נסים ליאון,¹¹ תיאור שמשמע ממנו כי תבחין ההערכה של ה"מודרניזציה" הוא לכאורה התפצלות בית הכנסת האשכנזי לידי זרמים אידיאולוגיים המתעמתים זה עם זה. אין כרגע כל מילה המצביעה על הדתיות

9 חיים ביינארט (ע), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ד.

10 ראו שמואל טריגנו, "האידיאל הדמוקרטי במבחן השואה", מכון בן גוריון 2009.

11 נסים ליאון, חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תש"ע.

הספרדית.

מורשת, יהדות מסורתית, מסורת, אמורות להימצא מחוץ להשכלה, מחוץ לרציונליות ומחוץ למודרנה.

מעניין לציין שבתוך השיח הקולקטיבי, גורלה של המורשת ה"מזרחית" זהה לזו של המסורת היהודית ("היהדות"), ושתייהן מצומצמות לכלל מציאות שעבר זמנה, במקום שיש בו מחשבה על שלל גוניה ועל השיחיות שלה, כלומר עולם סמלי שלם.

סיכום

שלוש החלוקות שתיארנו לעיל מפרקות את ההיגיון ההיסטורי של הסובייקט הקולקטיבי המכונה "עדות המזרח" וה"ספרדים". ההפרדה בין ההיסטוריה הנודעת כ"ספרדית" לבין ההיסטוריה הנודעת כ"מזרחית", מעידה על אי הבנה של זו האחרונה, שראשיתה כבר במאה השבע-עשרה, לאחר גירוש ספרד.

בניגוד גמור לכך, קיימת היסטוריה אחת ויחידה המאגדת את ספרד הערבית, ולאחר מכן הנוצרית, את הגירוש, את הגולה הפורטוגלית, באיים הקריביים, בהודו ובאימפריה העות'מאנית, ואת ההיסטוריה של ה"מזרח" לאחר המאה השבע-עשרה.

משאנו מקבלים על עצמנו פרספקטיבה כזאת, אנו חשופים להתמודדות עם חלוקה רביעית: "מדע-מסורת", שמקורה בהשקפת העולם של מדעי היהדות. כלומר משנתם של החוקרים האקדמיים היהודים, שפעלו בגרמניה במאה התשע-עשרה ושממשיכיהם מבקשים ממנו לכבד את הדוקטורונה שלהם. יש בעניין זה אידאולוגיה שלמה לחקור, בפרט בנוגע להמצאה של מיתוס "תור הזהב" האנדלוסי והשפעתו על הבנתה של אותה היסטוריה.¹²

האתגר הטמון בדיון זה רחב יותר. למצוא מחדש את הממד ה"ספרדי" של היסטוריה זו – הפתרון המועדף עליי – פירושו לשוב ולמצוא את חוט השני של היסטוריה עקיבה של העם היהודי בכללו. כי אכן, העם היהודי הוא שמדובר בו בדיון זה.¹³ מאז ימי התנ"ך, הוא התאפיין תמיד בממד כפול: עם "שבטי רחל ולאה", עם שתי הממלכות העבריות, לאחר מכן עם הדו-איבר בבל-ארץ ישראל.¹⁴ שתי המילים

12 מדובר באידאולוגיה הפוליטית של *wissenschaft des judentum*; שרביט, "חכמת ישראל בצרפת" (לעיל הערה 6); שמואל טריגנו, "המשכן הנטוש, ראשיתה הדתית של החילוניות ביהדות" (בצרפתית), פריס 1984, במיוחד המבוא: אפיסטמולוגיה של מדעי היהדות.

13 שמואל טריגנו, פוליטיקה של העם היהודי (בצרפתית), פריס 2013.

14 שמואל טריגנו, היהדות ורוח העולם (בצרפתית), פריס 2011.

המקבילות "אשכנזים" ו"ספרדים" גילמו הן ברוח הן במציאות את הממד הכפול הזה בתוך הגלות. שיבת ציון הפגישה שוב את שני המכלולים האלה בארץ ישראל.¹⁵ אך הייתה זו הפגישה בעייתית. מה שעומד על כף ביניהם הוא למעשה גורלם של היהדות, של העם היהודי ושל היסטוריות היהודיות.

סוף דבר, השורשים של הקבוצה המכונה "עדות המזרח" והמזוהה גם עם המינוח "ספרדים", הינם עמוקים ורוויי מנטליות היסטורית יהודית, עתיקה ומקורית. על כן, כשנבחן לעומק את השיח החברתי בתוך מדינת ישראל, נחוש כי הוא חסר את הממד השורשי ככל שהוא מתייחס לקבוצות המכונות "עדות המזרח" ו"ספרדים". הצעתנו אפוא כדי לתקן את היחס המנטלי המעוות לקבוצות הללו, עלינו לספק לכל קבוצות החברה, ובפרט לנוער, תחמושת של מידע היסטורי מעמיק כדי לאזן ולחבר יותר בין הקבוצות החברתיות המרכיבות את האוכלוסיה היהודית במדינת ישראל.¹⁶

15 טריגנו, פוליטיקה של העם היהודי (לעיל הערה 13).

16 יוסף שרביט, עבריות ומעבר לה: דיוקן אינטלקטואלי של הרב יהודא ליאון אשכנזי – מניטו, אדרא תשע"ט, עמ' 258–265.